

## ДИСКУРС ПАМ'ЯТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ:

### ОСНОВНІ ІДЕЙНО-ТЕМАТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ

#### Анотація

У статті розглядається один із найактуальніших мотивів сучасної української літератури – мотив пам'яті. Здійснено аналіз основних ідейно-тематичних тенденцій дискурсу пам'яті, у цей контекст залучено твори Ю. Андруховича, О. Забужко, Є. Пашковського, Л. Кононовича, М. Матіос, Л. Голоти, Ю. Ємець-Доброносорова та ін.

Ключові слова: дискурс пам'яті, час, індивідуальна та колективна ідентичність.

#### Summary

This article examines one of more actual reason of Modern Ukrainian Literature – the memory's reason. Puts into practice the analysis of the main high-principled thematic tendentions of memory's discourse. There were enlisted the works of Y. Andruchovich, O. Zabuzhko, Y.Pashkovskiy, L. Kononovich, M. Matios, L. Hoholota, Y.Yemets-Dobronosova etc.

Key words: memory's discourse, time, individual and collective identical

Формула людського це пам'ять плюс надія.  
Ю. Андрухович, "Центрально-східна ревізія"

XX століття у світовій культурі пройшло під знаком пам'яті як модусу буття особистості, нації, соціуму. Індивідуальна та колективна пам'ять у творчому осмисленні концепції світу й людини стала своєрідним мірилом ідентичності особи. Криза цієї ідентичності, не розв'язана і в XXI столітті, є формою дезорієнтації у релятивному та нестабільному світі. Тому творчі відкриття Дж. Джойса, М. Пруста, В. Набокова та інших письменників, які внесли вклад у кардинальний перегляд традиційної ролі пам'яті в художньому творі, були підхоплені в багатьох національних літературах: тема виявилася на часі.

Магістральні шляхи новітньої української літератури певний час залишалися осторонь від світових тенденцій. Нищення колективної пам'яті народу сталінським режимом та радянською ідеологією унеможливило не те що розвиток, але й бодай натяк на цю тему. Не дивина, що "Євшан-зілля" М. Вороного, "Собор" О. Гончара та подібні твори (пригадаймо багатого в цьому сенсі В. Шевчука, домінантою творчості якого можна визначити тему історичної пам'яті, див.: повість-притчу "Дерево пам'яті", філософсько-психологічну повість "Останній день"; Ю. Мушкетика, з його романом

“Прийдімо, вклонімося”; звичайно ж, поетичну творчість Л. Костенко, з її унікальним умінням бачити найглибші та найсуттєвіші первні людського буття тощо) до часу незалежності не входили до курсу хрестоматійних у навчальних програмах. Щасливим винятком був хіба що ідеологічно витриманий роман П. Загребельного “Диво”, з його ключовою ідеєю незнищенності історичної пам’яті народу.

Інша площина проблеми має своєю причиною концептуально-методологічні установки. Названі твори та ряд інших, особливо історична проза, часто розглядаються в руслі української традиції, заявленої та обумовленої ще С. Єфремовим та М. Грушевським, – традиції, яка визначає провідною ознакою української літератури служіння ідеї національного відродження. Проте, як слушно зазначає Я. Поліщук, лише наблизивши осмислення художньої літератури до феномену естетики, ми зможемо шукати інші матриці, і тоді доведеться говорити “не про формальну повноту і об’єктивність (літератури – Л.Л.), а про відповідність, органічність і суперечливість” [11, с. 103].

Власне, осмислення теми пам’яті в системі не ідейно-суспільних чи націєтворчих, а, швидше, екзистенційних координат – відкриття української літератури останніх десятиліть. Індивідуальна пам’ять як буття, як топос, як самоцінна величина, в сучасному інформаційно-хаотизованому світі, де все блискавично змінюється і де годі знайти хоч таку-сяку опору, залишається сакральним, незбаналізованим внутрішнім простором індивіда. Тому не дивина, що сучасні українські письменники все частіше звертаються до цієї теми.

Метою нашої розвідки є спроба окреслити основні ідейно-тематичні тенденції дискурсу пам’яті в українській прозі 1990-х – 2000-х рр. на прикладі творів Ю. Андруховича, О. Забужко, Є. Пашковського, Л. Кононовича, М. Матіос, Л. Голоти, Ю. Ємець-Доброносової та ін. Аналіз літературознавчих розвідок останніх років свідчить про відсутність цілісного критичного дискурсу з означеної проблеми, окрім дотичних досліджень у контексті аналізу

інонаціональних літератур (теоретичні аспекти) чи аналізу творчості українських письменників старшого покоління\*.

Постмодерністський “зсув” в українській літературі датується авторитетними дослідниками другою половиною – кінцем 1980-х рр. [4, с. 41] і зазвичай асоціюється із творчістю бубабістів, роман одного з яких – “Рекреації” Ю. Андруховича – став чи не першим великим наративним твором, який повністю “вклався” в систему постмодерністських координат, з її епатажністю та ігровою стихією, деструкцією та фрагментарністю, підкресленою умовністю та іронічністю, пародійністю та поліфонізмом. Та раптом у цьому скандальному, як на початок 1990-х рр., творі виникає несподівано щемкий мотив історичної пам’яті українського народу, який, навіть може видатися, звучить дисонансом у загальній тональності чортопільського карнавалу.

Індивідуальний світ кожного з персонажів роману у святкову ніч зазнає очищення і зміни. Саме тому кожен із чотирьох героїв іде своєю дорогою, у кожного з них “своя ніч”, де він “*заблукає по-своєму*”. Проте найскладніше, найважче перетворення відбувається із зовні цинічним, недовірливим і жорстокосердим поетом Грицьком Штундерою. Його недовіра має “генетичне” походження, “*бо українці просто так не народжуються в Караганді*” [1, с. 78]. Пам’ять загиблого роду веде Гриця до околиці Чортополя, Сільця – місця, де народився його батько, місця, стертого з лиця землі гебістами в 1947 році. “*Я мушу йти*”, – не перестає повторювати Штундера, ця мета – єдина, “*бо інакше на дідька б я їхав до цього містечка?*” [1, с. 80]. Через хворобливо-незв’язні думки-марення героя в його пам’яті постійно виринає єдиний чіткий алгоритм-спонука до руху – розказаний батьком до найдрібніших деталей шлях до урочища. Ця пам’ять надає життєвому досвіду Штундери зв’язності та

---

\* Див., наприклад, розділи в монографіях: Ромашенко Л.І. Жанрово-стильовий розвиток сучасної української прози: Основні напрями художнього руху: Монографія. – Черкаси: Вид-во Черкаського державного ун-ту імені Богдана Хмельницького, 2003. – С. 275–289; Штейнбук Ф.М. Засади тілесного міметизму у текстових стратегіях постмодерністської літератури кінця ХХ – початку ХХІ століття. – К.: Педагогічна преса, 2007. – С. 35–54; а також: Павленко Ю.Ю. Дискурс індивідуальної пам’яті в сучасному французькому романі (1970-ті – 2000 рр.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.04. – К.: Київ. нац. лінгв. ун-т, 2006. – 20 с. тощо. Тут не можна, очевидно, обійти увагою й монографію Н. Зборовської “Феміністичні роздуми. На карнавалі мертвих поцілунків” (1999), один із розділів якої присвячений романам Є. Пашковського.

стійкості, керує його вчинками, але не позбавляє страху перед силою, здатною знищити не лише окремих людей, а й цілі населені пункти. **Генетичний страх як пам'ять** – тема особлива для української нації, саме її актуалізує Андрухович у романі “Рекреації”.

Письменник чим далі, тим частіше звертається до осмислення індивідуальної пам'яті людини як найважливішого онтологічного виміру її буття. В есеї “Центрально-східна ревізія” він зізнається: *“Я нічого не вартий без моєї пам'яті, це така країна, де в мене надто багато всього (рядки поетів, вино руїн, перша любов, остання любов, сотня міст, в яких я залишився назавжди, в моїй пам'яті батько, веранда, дві колоди карт), надто багато всього, без чого немає, не було б мене. Мені огидне таке майбутнє, в якому нічого цього не буде”* [2, с. 31]. Пам'ять, поруч із надією, названа Андруховичем “дуже людською” здатністю, що нею *“прикриваємося у порожнечі”* [2, с. 31]. Тут письменник постулює **пам'ять як порятунок** і любовно намагається зберегти у свідомості все, чого вже немає тут і тепер. Остання його книга “Таємниця (замість роману)”, без сумніву, є підтвердженням цьому.

Є. Пашковський в одному зі своїх інтерв'ю сказав: “Література фокусується не на веселому чи на сумному – це лиш засоби – а на головних суперечностях, терзаннях людського серця в своєму часі” [9]. Андрухович, попри позірну легкість та іронічність, є людиною і автором, якому добре відомі такі терзання. Минуле для нього – шлях у майбутнє, воно *“іде попереду нас, воно прагне нас про щось попередити...”* [2, с. 15]; а отже, пам'ять – найважливіша цінність, яка дозволяє тривати в часі.

Один із ключових лейтмотивів не менше скандального для середини 1990-х рр. роману “Польові дослідження з українського сексу” О. Забужко – мотив української історії, зображений авторкою у двох руслах: як з одного боку, інтелектуально осмислена та, з іншого, пережита власним життєвим досвідом історія. Першу героїня пізнала за книгами із приватної бібліотеки, друга ж – родом із дитинства. **Пам'ять як тавро**, як переживання власної інфікованості страхом, жагуче бажання і неможливість її позбавитися – ця тема

пов'язана в романі з образом батька героїні – репресованого українського інтелігента, який увесь залишок свого життя просидів у “глухо забетонованому” родинному гнізді, “за мурами якого їдко клубочився страх, болотяна млака, де іно оступись, видай себе – і шубовснеш у смертну отхлань” [6, с. 104]. Героїня, попри спроби втекти, “*вирватися*”, не може позбутися пам'яті про цей досвід, він тяжіє над нею: “*І твоє отроцтво, якого, відхрещувалась, нізащо не хотіла б іще раз пережити, наздоганяє тебе через двадцять років, випускає з найглухіших підвальних закапелків твоєї істоти сплакану й зацьковану дівчинку-підлітка, що заповняє тебе цілком, і лунко, розкотисто регочеться: а що, втекла?*” [6, с. 111]. Не повертатися в таке минуле, забути його воліє героїня. Колишні негаразди зі спогадів дитинства – як частини історичної пам'яті – проектуються на психологічні комплекси сьогодення, причому в межах цілої нації. А “*раби не повинні родити дітей*”. Саме цю думку, що рефреном звучить у романі, постулює героїня. Пам'ять серця, або афективна пам'ять, накладена на психологічну спадковість, визначає тяглість родинної традиції. А це не найкращий досвід для шляху в майбутнє. Один із головних мотивів творчості О. Забужко – психологія поразки на тлі української історії (до речі, ключовий мотив недостатньо ще осмисленого “Берестечка” Л. Костенко), психологія настільки закорінена у підсвідомість, що саме поєднання слів “українець” і “переможець” звучить як оксюморон: “*Українець – і переможець: чудасія, їй-бо, в сні б не приснилося...*” [6, с. 53]. Індивідуальна, родова, історична пам'ять – складові, які формують сьогодення через збереження одних і тих самих смислів (знань, емоцій, стимулів, заборон тощо), але через різні мови і коди, через різні матеріальні носії смислів. Семантика зміни історичного досвіду складна. Механізм запам'ятовування та забування (звільнення пам'яті від неактуальних смислів), особливо в межах національного менталітету, потребує часу, оскільки лише те, що не затребуване у повсякденній діяльності протягом десятиліть, а то й століть, може зникнути з генетичної пам'яті народу.

З іншого боку, національна амнезія – шлях народу в небуття. Навіть страшний досвід може (і повинен!) ставати катарсисом. Це один із головних мотивів творчості М. Матіос, у найпопулярнішому романі якої – “Солодка Даруся” – репрезентовано різновид пам’яті, що його можна означити як психосоматичний. **Пам’ять як кара** за невільний дитячий “гріх” – Дарусина німота. Вічні моральні проблеми гріха та спокути виявляються прив’язаними до української історії, яка завжди відбивається в долі кожної окремої людини і в якій часто ті, хто видається несповна розуму, добріші та мудріші за зовні нормальних людей. Проте здійснити інверсію, повністю перенісши психоаналітичний інструментарій зі сфери індивідуальної терапії у сферу суспільного діагнозу, неможливо [Див.: 7, с. 299]. Та й, очевидно, М. Матіос ставила перед собою інше завдання – показати, здається, тривіальну, але таку складну для виконання істину: як би доля не стискала людину в лещата, вона повинна залишатися доброю і сильною. А український читач має зрозуміти, що відбулося в національній історії 30-х рр. ХХ ст., бо таке розуміння – один зі способів примирити себе з дійсністю – як історичною, так і сучасною.

В анотації до роману ще однієї української письменниці Ю. Ємець-Доброносової “Нумерука@step.ua”, побудованому як опис життя героїні електронною поштою, йдеться про те, що всім персонажам цієї історії – близько тридцяти, але єдине, що в них є, – пам’ять. Невиліковна хвороба героїні провокує рефлексії на тему часу та смерті і, звичайно, спонукає підключення механізмів пам’яті. Спогади для героїні – постійне нагадування про смерть, тим більше болісне, що **пам’ять як вирок** свідчить: все минає, але нічого не змінюється: “... починаєш раптом пригадувати, що сталося у твоєму житті за останні півроку, рік, два, чомусь цього сталося так багато, що ... колишнє ... віддаляється ... далеко, ... глибоко” [5, с. 12]. Простори минулого виявляються “порожньою часовою колбою”, тому героїня зажила слави людини, яка “вбиває” пам’ять – не лише свою, але й чужу, слухаючи сповіді своїх співрозмовників. Проте для неї очевидно є істина: “Пам’ять існує тоді, коли залишається зв’язок з іншими людьми. ... І зостається наше бажання

*простих речей і простих рухів, завчених з дитинства. Наше бажання тримати ті зв'язки. Розказати то все – лише суїцидальне марення. Розказати щось – не означає вбити пам'ять”* [5, с. 37]. Героїня відчуває “гладшання” часу, його тяжіння до власної цілісності, і тому їй “*годі просити натяк на минуле, теперішнє, майбутнє. Суцільне коло”* [5, с. 58]. Лише те минуле є справжнім, а не імітацією пам'яті, яке тут і тепер, бо в теперішньому вміщено і минуле, і майбутнє, – вочевидь, до цієї думки намагається привести свого читача у химерному, безсюжетно-фрагментарному плетиві думок та емоцій роману Ю. Ємець-Доброносова.

Дослідження пам'яті як процесу гри із власними відчуттями, як колекціонування слідів життя – один із мотивів збірки “Інші дні Анни” Т. Прохаська. Мета такого колекціонування – переформатування цих слідів – щоб видобувати нову реальність і тривати в ній. Таке письмо цілком вкладається у контекст озвученого В. Єшкілевим у “Малій українській енциклопедії актуальної літератури ‘Плерома 3’98” (1998) “деміургічного” проекту, що передбачає наявність “компонента віри, специфічно спрямованої не на Творця наявного, але на деміурга-творця, “бога” персонального світу” [10, с. 11]. Тому Прохаськову пам'ять можна означити як **пам'ять-інтерпретація**, проте й вона складається з минулого, яке здатне бути чуттєво сприйнятим у теперішньому часі: “... *те, що минає, не є минулим, поки пам'ять шкіри і згинів відчуває минулі дотики”* [12, с. 29].

Спроба віднайти власну реальність, не конструюючи уламки минулого, а намагаючись повернутися в пережитий часопростір – шлях, який обирає герой новели Л. Кононовича “Повернення”. **Пам'ять як пошук** – основний мотив новели, головний герой якої приїжджає на рідну землю, щоб відчути звуки, запахи, емоції свого дитинства: “... *пам'ятаєш? пам'ятаєш, як він курівся, цей дим, – над кудлатими стріхами, і яворами, і над дорогою? як стелився він попід небом; як він струмів попід тим небом, – попід сірим осіннім небом, низьким-низьким і без краю, – першим небом твого життя?”* [8, с. 23]. Пам'ять про минуле настільки предметна, що герой розуміє: його не могло не бути: “**ФАКТ:**

*ВОНО БУЛО; ВОНО БУЛО НАСПРАВДІ*” [8, с. 24]. Натомість шлях до села свого дитинства він не може віднайти, а коли нарешті знаходить, усвідомлює страшну істину: його минулого немає на цій землі. Село Морозівка стало Жовтневим, велика церква розвалена, бо ніхто до неї не ходив, не знають тут людей, яких з дитинства закарбувала пам’ять героя, усі – незнайомці, а дід Гордій, єдиний, кого впізнав, сахається від нього як від зловісного чужинця. Звідси – думки героя про пекельні круги пастки: *“і тільки повзаєш по цих кругах, неначе комашина, упритул до того, що так трудно шукав, – і не можеш його знайти; бо це – не воно; це – хаос, це – щось холодне й чуже...”* [8, с. 59]. Оповідач розуміє, що він зайвий, сторонній у світі, який його породив. Часопростір викривився, змістився, і повороту назад нема.

Мотив утраченого раю через безповоротність часу – головний у прозі Є. Пашковського. Кожен із його романів – “Свято”, “Вовча зоря”, “Безодня”, “Осінь для ангела”, “Щоденний жезл” – так чи інакше занурює читача в тему пам’яті та часу. Тут існують суперечливі сакральне, благодатне минуле та профанне, безпритульне, “богопокинute” теперішнє, яке дослідники називають “постчорнобильським”, “апокаліптичним” часом [4, с. 154], з його маскультурою, насаджуваною телепростором, стьобом та життям як безкінечним святом. “Важкостравне” письмо Пашковського, яке за формою нагадує потік свідомості М. Пруста, з величезними реченнями, з безкінечними переходами з минулого в сучасність і назад, будує модель **пам’яті як сакрального часопростору**, а сам автор шукає шляхи до сакрального часопростору в майбутньому. Письменник говорить: “Варто пам’ятати метафізичну сув’язь часів і людських стихій – і тим віднадувати від примітивних тлумачень минулого і таких же примітивно повторених моделей майбутнього” [9].

Сакральний простір пам’яті у жіночому прочитанні (йдеться про роман Л. Голоти “Епізодична пам’ять”) виглядає більш цілісним і гармонійним, а саме письмо – не таким напружено-інвективним, як у Пашковського. Це, очевидно, пов’язано з різним сприйняттям часу жінками та чоловіками: на противагу



лінійному чоловічому часові (який завжди – рух із минулого через теперішнє у майбутнє), жіночий час – циклічний. Жінка – берегиня роду, традицій, ритму життя; вона шукає сучасну власну сакральну ідентичність у минулому і намагається продовжити її в майбутньому: *“... немає минулого, вони знову з тобою, забуті мелодії, живі картинки, де твої власні і чужі пригоди, ба! – навіть сни і мрії, уявне і дійсне, – ... стають великим театром пам’яті. Хтось, невблаганний як час, сам вибирає найголовніше, й не ти йому судія, але й не раба його... І в цьому велика втіха душі й милосердя пам’яті. Хтозна, чи не записується вона на якусь незбагненну стрічку у просторі земного існування і чи не являється людині лише раз, вже у смеркаючій свідомості, аби пораділа чи вжахнулася, аби зрозуміла ти, жінко, що робило тебе тобою...”* [3, с. 30]. Авторка трепетно відтворює окрушини минулого – дитинство, юність, зрілість, смерті близьких, які навчили любити, бо наше життя – ритуальний чин щоденної втрати ілюзії безсмертя і поступового призвичаювання до чужої смерті, а у фіналі *“коло стає колесом, в якому мелькоче пійманий час, відведений твоєму родові”* [3, с. 43–44]. Вберегти від небуття корені роду, увіковічнити тяглість традиції – найважливіше призначення жінки-берегині. Саме для цього, на думку Л. Голоти, ми пам’ятаємо.

Звернення до мотиву пам’яті в сучасній українській літературі – наслідок “інтелектуальної втоми” від пародійно-ігрових дискурсів, від цинічних чи примітивно-збаналізованих символів доби. Саме пам’ять дозволяє людині зберігати власну тожсамість і вписувати цю тожсамість у колективну свідомість – родову, соціальну чи національну. Вибірковий аналіз творів сучасних прозаїків показав, що письменники по-різному оцінюють феномен пам’яті, проте очевидно, що для української національної культури сам факт звернення до цієї теми є надзвичайно важливим у сенсі вироблення цілісної, спільної, колективної пам’яті народу, без якої будь-яка нація приречена на непритомність.

## Література:

1. Андрухович Ю. Рекреації: Романи. – К.: Час, 1997. – 287 с.
2. Андрухович Ю. Центрально-східна ревізія // Сучасність. – 2000. – № 3. – С.5–32.
3. Голота Л. Епізодична пам'ять: Роман. – К.: Факт, 2007. – 288 с.
4. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодерн. – К.: Критика, 2005. – 263 с.
5. Ємець-Доброносова Ю. Нумерука@step.ua: Роман. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2006. – 216 с.
6. Забужко О. Польові дослідження з українського сексу: Роман. – К.: Факт, 1998. – 116 с.
7. Козеллек, Райнгарт. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с.
8. Кононович Л. Повернення. – Львів: Кальварія, 2003. – 128 с.
9. Пашковський Є. “У пошуку останнього мамонта”: [інтерв'ю І. Островського з письменником] // День. – 2001. – № 224 (6 груд.). // <http://www.day.kiev.ua/67442/>
10. Повернення деміургів / Плерома 3'98. Мала українська енциклопедія актуальної літератури. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 288 с.
11. Поліщук Я. Література як геокультурний проект: Монографія. – К.: Академвидав, 2008. – 302 с.
12. Прохасько Т. Інші дні Анни: Проза / Передм. Ю. Іздрика. – К.: Смолоскип, 1998. – 112 с.